

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ПЕРШИЙ СИСТЕМАТИЗОВАНИЙ АНАЛІЗ ІСТОРІОСОФІЇ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

В українській та й у зарубіжній історіографії дослідники багато уваги приділяли проблемам історичної методології Михайла Грушевського. Мовиться насамперед про Іллю Витановича, якого Омелян Пріцак назвав добрим знавцем справи¹. 1935 р. І. Витанович написав статтю „Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч“, у якій проаналізував теоретичні основи історичної концепції ученого².

Призначення 28-річного Михайла Грушевського на посаду завідувача кафедри всесвітньої історії (для Європейського сходу) Львівського університету І. Витанович оцінив як „великий здобуток політичної боротьби галицьких українців і об'єднаних зусиль Галичини з Наддніпрянщиною“. На його думку, „двадцятилітня науково-громадська діяльність М. Грушевського в Галичині, це найбагатша доба в його науковій роботі, найкраща картина в заслугах для всенародної ідеї. Він щойно вчинив з Галичини український П'ємонт, національним змаганням дав наукові підстави та з історичної традиції визначив ясно шляхи у майбутнє нації“³.

М. Грушевського І. Витанович характеризував передусім як скептичного й обережного позитивіста. Кожне джерело, вже досліджене або ж щойно віднайдене, він детально аналізував. Нерідко вже перевірені факти вчений залишав „відстоюватися“, не поспішав робити загальні висновки. Упорядкований матеріал часто формував у ясний образ, не схематизуючи його, не спрощуючи штучно, щоб не „підганяти“ під свої суб'єктивні погляди. У політичних акціях дошукувався суспільно-економічних, релігійно-моральних складових, стежив за перевагою тих чи інших, так, як це робив справжній соціолог.

Методологія й історіографія М. Грушевського, була на думку І. Витановича, результатом поєднання впливів етичного позитивізму й радикаль-

но-народницького світогляду, який історик поклав в основу схеми історії України. М. Грушевський перший відділив український історичний процес від російської схеми, науково довів, „що не може бути общеруської історії, так як не має общеруської нації“⁴.

Простежуючи історичний розвиток українських племен, він зауважив, що останні під час суспільного процесу створили культурні й соціальні цінності, які об'єднали їх в органічну спільність — націю, окрему як від великоруської, так і від білоруської. Цей процес не переривався навіть тоді, коли український народ втрачав незалежність і перебував у складі Польської чи Російської держав. Саме тому історію українського народу М. Грушевський розглядав не як історію державності, а як ідею нації, її самостійного життя і творчості. Національне життя безперервне, тоді як державне переривалося.

І. Витанович застерігав своїх читачів від хибної думки щодо державницького світогляду М. Грушевського. „Нема ніякої підстави вбачати в світогляді Грушевського, щоб він бачив найкращого забезпечення буття нації — у власній державі, —

писав І. Витанович. — Державний аспект у нього ясний. Він жеж поклав його в основу своєї праці, про це читаємо на вступі до першого тому „Історії України-Руси“ в історіософічній формулці тези, антитези й синтези, котрі мають відповідати головним етапам державної долі й змагань народу до своєї держави“⁵.

Характеризуючи суспільні погляди М. Грушевського, І. Витанович зауважив, що любов до селянства у нього була глибшою, ніж традиційне народництво. „В українським життю мають будучність, матимуть вплив, встояться тільки ті елементи, які стоятимуть у тіснім і щирім контакті з селянською масою... бо „як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі, селянство зі-

¹ Пріцак О. Історіографія Михайла Грушевського. Вступ // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.— К., 1991.— Т. I. До початку XI віка.— С. LV.

² Див.: Витанович І. Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч // Кооперативна республіка.— Львів, 1935.— Ч. 1.

³ Там само.— С. 9.

⁴ Там само.— С. 14—15.

⁵ Там само.— С. 14.

станеться фундаментом, на котрім треба будувати все“⁶.

1938 р. до „Записок НТШ“ на пошану М. Грушевського (Праці Історично-філософської секції, т. СLVI) І. Витанович написав статтю „Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського“. Однак після більшовицької окупації у вересні 1939 р. на західноукраїнських землях та ліквідації в січні 1940 р. НТШ матеріал Збірника було конфісковано⁷. Наукова спільнота змогла ознайомитися з ним лише 1966 р. у 1-му номері журналу „Український історик“⁸.

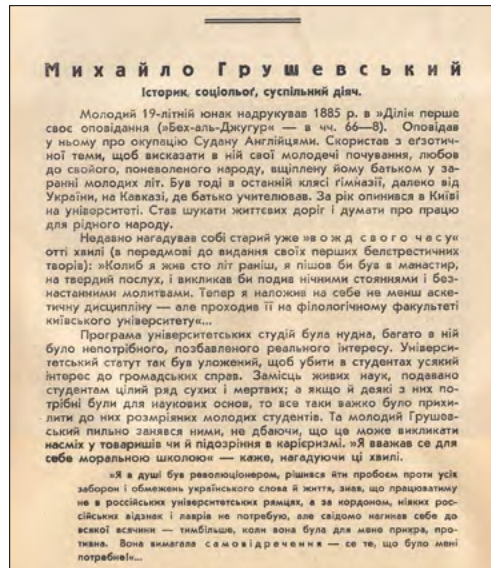
Наукову творчість М. Грушевського вивчали й до І. Витановича. Першу спробу узагальнити науковий досвід історика зробили його учні і прихильники 1906 р. у Передмові до Наукового збірника, присвяченого 10-літтю діяльності М. Грушевського в Галичині. 1916 р. часопис „Українська жизнь“ вмістив повнішу характеристику творчості М. Грушевського. 1922 р. учень М. Грушевського В. Гарасимчук зробив, за визначенням І. Витановича, чи не найсмівливішу на той час спробу зовнішньої і внутрішньої характеристики наукової діяльності вчителя⁹. Значне місце у своїй „Історіографії“ приділив аналізу наукових праць М. Грушевського Д. Дорошенко¹⁰. 1926 р. з'явилися наукові нариси про життя і діяльність М. Грушевського, Д. Багалія¹¹, О. Гермайзе¹² та І. Лакизи¹³.

І. Витанович намагався з'ясувати найважливіші напрями досліджень М. Грушевського про суспільно-економічні процеси української історії, підкресливши цим головне в історичній праці ученого, його методологічну школу. Український народ протягом усєї історії не завжди жив політичним життям, або, як писав М. Грушевський, „всею повнотою національного життя“. Суспільно-економічна та культурна історія довгий час була „одиноким його історія“. „Тому й соціальний і культурний процес становить [...] ту провідну нитку, яка веде нас незмінно через усі вагання, через усі флюктуації політичного життя —

через стадії його піднесення й упадку, та в'яже в одну цілість історію українського життя, не вважаючи на різні пертурбації, а навіть катастрофи, які приходилося йому переживати...“¹⁴ Якби ж в основу дослідження було покладено політичний момент — це перервало би соціально-економічний і культурний процеси, які є неперервними у своєму розвитку, вони творять тривку основу, якщо лише поступово змінюються під впливом зовнішніх чинників.

Якщо раніше історія народів починалася від перших історичних, писемних відомостей про них, то такі молоді науки, як археологія чи археологічна етнологія, антропологія і порівняльна соціологія разом із мовознавством та фольклором розширили науковий пошук далеко за межі перших відомостей про населений пункт. Це спонукало М. Грушевського просуватися в дослідженні минулого української землі в глибину віків, поза звичайні межі історичного матеріалу. І тут не йшлося лише про потребу простежити початки національної української еволюції. Учений дотримувався постулату методологічної школи свого учителя В. Антоновича¹⁵, зокрема, принципу критичного документалізму.

М. Грушевському, на думку І. Витановича, найважче було вивести початки основного соціально-економічного і культурного стрижня, зрозуміти короткі повідомлення історичних писемних джерел, які дуже невиразно вказували на соціально-економічний процес родоплемінних часів та на їх перехід у державну організацію кийівської доби. Генетична соціологія навіть у західно-європейській науці була ще тоді в зародку, багатий етнологічний український матеріал ніхто не досліджував. Історик систематизував цей матеріал у першому томі „Історії Руси“. Згодом він пристально поглибив соціологічні дослідження в українській історії. Щоб простежити початки української соціально-культурної історії, він організував 1914 року у Відні (згодом у Празі) Український соціологічний інститут, а з допомогою доньки Катерини

Фрагмент статті І. Витановича „Михайло Грушевський. Історик, соціолог, суспільний діяч“ // Кооперативна республіка.— Львів, 1935.— №1.— Січень

⁶ Витанович І. Михайло Грушевський...— С. 14.

⁷ Див.: Антонович О. [Купчинський О.] Про 156-й том Записок Наукового товариства імені Шевченка, який не вийшов друком у 1939 році // Записки Наукового товариства ім. Шевченка (далі — Записки НТШ). Праці Історико-філософської секції.— Львів, 1991.— Т. ССХХІІ.— С. 427—434.

⁸ Витанович І. Уваги до методології й історіософії Михайла Грушевського // Український історик.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1966.— Ч. 1—2.— С. 32—51.

⁹ Гарасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ.— Львів, 1922.— Т. СХХХІІІ.— С. 1—26.

¹⁰ Дорошенко Д. Огляд української історіографії.— Прага, 1923.— С. 185—200.

¹¹ Багалія Д. Акад. М. С. Грушевський і його місце в українській історіографії (Історично-критичний нарис) // Червоний шлях.— 1927.— Ч. 1.— С. 160—167.

¹² Гермайзе О. Ювілей української науки (Сорок років діяльності акад. М. С. Грушевського) // Життя і революція.— К., 1926/30.— С. 93—99.

¹³ Лакиза І. Мих. Серг. Грушевський — з нагоди 60-их роковин народження та 40-их роковин наукової діяльності // Там само.— С. 99—105.

¹⁴ Витанович І. Уваги...— С. 33.

¹⁵ Див.: Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і Київська історична школа В. Антоновича // Український історик.— Нью-Йорк, 1966.— Ч. 3—4.— С. 32.

продовжив у 1924 році ту саму роботу в Києві. Вивчення первісної історії вчений продовжив у праці „Початки громадянства. Генетична соціологія“, що була видана 1921 року у Відні, а розвиток духовної культури відобразив в шеститомній „Історії української літератури“.

Використовуючи різноманітні джерела, М. Грушевський уже під час роботи над I—III т. „Історії України-Руси“ відмовився вкладати факти українського суспільно-господарського розвитку в межі пропонованих соціологами, істориками, економістами та істориками права універсальних схем. Таку обережність щодо схематизації історії І. Витанович вважав характерною прикметою М. Грушевського. Саме тому джерела про господарську та суспільну еволюцію родоплемінної, а згодом й історично-державної княжої доби він узагальнював лише аналітично-описовим способом. Ні український матеріал, ні матеріали зарубіжних архівів не переконували М. Грушевського у тому, що можна прийняти якусь одну одвічну й універсальну схему розвитку сімейних форм. Часто він бачив нез'ясовану складність соціальної еволюції на початкових стадіях, що формувалася під впливом багатьох чинників.

У родовій організації та її господарських формах було чимало подібних елементів у фактах стародавнього українського життя та життя інших слов'янських і неслов'янських народів. Проте можна мовити лише про певні модифіковані аналогії, залежно від тих чи інших обставин. На думку М. Грушевського, немає якоїсь універсальної однастайності й у розвитку інституту власності. Колективна власність існувала поряд з індивідуальною ще задовго до застосування родоплемінного ладу і, навпаки, — індивідуальна та родинна власність існували в далекій давнині. На її розвиток впливали як об'єктивні, так і суб'єктивні чинники.

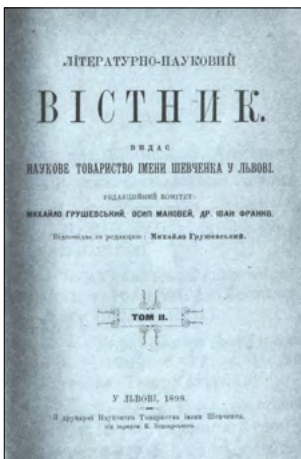
Ретроспективним методом М. Грушевський намагався дослідити процес суспільної еволюції від роду, племені до громади і класової держави. Можливість такого дослідження він вбачав у пережитках пізнішої городавської організації, в історії сіл дрібної української шляхти, яка, маючи більше можливість вільного розвитку, ніж селянство, довше зберігала пам'ять про старі соціально-побутові форми.

І. Витанович простежив ставлення М. Грушевського до більшості соціологів у питанні переходу від племінно-родового до класово-державного стану. Ті, хто визнавав провідну роль у соціальному процесі економічно-біологічних чинників, так і ті, хто провідну роль вбачав у психологічних чинниках, протиставляли державу родоплемінному ладові як чомусь новому, небувалому. М. Грушевський схилився до думки, що бездержавного життя людини власне не існувало

ніколи, принаймні в історії не можна зафіксувати переходу зовсім бездержавного та безправного людського колективу в державне правове життя „...бо і в життєво відокремлених родин ми стрічали почуття права на певну територію, докладно означений круг осіб, обнятих групою, підпорядкування членів родини чи групи найбільш здібному чи сильному її членові і певний обичай, який нормує поведінку групи. Але в життєво племені ми бачимо виразно все те, що вважається прикметою держави взагалі“¹⁶. Вчений погоджувався і з тими соціологами, правниками та істориками, які не вважали єдиним і винятковим початком держави завоювання. Визнаючи завоювання головним чинником, який створив класову державу новіших часів, хай і другорядне значення мали також інші джерела її походження, зокрема такі, як організація оборони, розвиток різних форм влади та економічних засобів тощо. В історичній перспективі дуже часто не мало значення, як утвердився класовий державний лад — чи шляхом завоювання, чи якимось іншим шляхом. У багатьох випадках цього, на думку вченого, не можна навіть переконливо довести.

Та найкращими працями М. Грушевського, методично вивіреними, опертими на власні архівні матеріали, які творили основу його оригінальної, самостійної наукової концепції, І. Витанович вважав відомі монографії із суспільно-економічної історії та низку дрібніших праць, що лягли в основу V—VI та інших томів „Історії України-Руси“. „У дослідках над тією добою української історії шукав він, молодий, потвердження своїх історіософічних концепцій, — зазначав І. Витанович, — удосконалював методу позитивної аналізи джерельного матеріалу, який „набігав“, як каже Грушевський, щораз обильніше від XV ст., а для XVI ст. було його вже стільки, що він давав можливість розглянутися досить докладно не тільки в еволюції життя XVI—XVII ст., але й освітлював ретроспективно й попередні стадії особливо суспільно-економічного процесу“¹⁷.

Досліджуючи історію українського народу, М. Грушевський насамперед звернув увагу на ті періоди, які були найменше опрацьовані. За його словами, гіперболізація татарської руїни і спустошення України в скупих джерельних матеріалах давала історикам привід виводити необґрунтовані гіпотези щодо пізніших колонізаційних рухів, помилково висвітлювати етнічну українську еволюцію, генезу козаччини, політичну роль польського впливу щодо культурної місії і заслуг в економічній розбудові. У цю добу, яку І. Витанович назвав антитезою, кільчилися зародки національної синтези. Схопити ідейні елементи життя й розвитку нації, з позицій зовнішньої історії було дуже важко. Саме тому перебільшеним твердженням про монгольський період М. Грушевський протиставив дослідження внутрішнього життя народу. На його переконання, татарське лихоліття не знищило на Подніпров'ї українського життя, лише призупинило його розвиток; на цій землі воно зберігало набуті й розвинені в попередні історичні періоди суспільно-господарські та культурні традиції, з яких і постало згодом національне відродження. „Я старався за можливістю встановити взаємне відношення фактів зовнішньої історії, знайти зв'язок їх із внутрішнім життям, вгадати характер того

„Літературно-науковий вісник“. Том II. Львів, 1898 р.

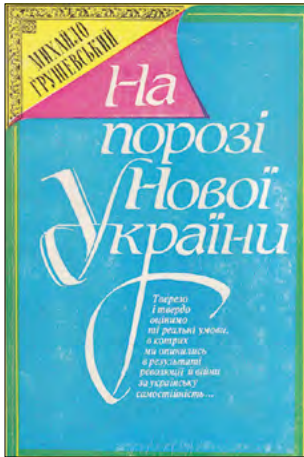
них чинників, так і ті, хто провідну роль вбачав у психологічних чинниках, протиставляли державу родоплемінному ладові як чомусь новому, небувалому. М. Грушевський схилився до думки, що бездержавного життя людини власне не існувало

¹⁶ Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія.— Відень, 1921.— С. 241—251.

¹⁷ Витанович І. Уваги...— С. 36—37.

останнього, запримітити типові ознаки історії Київської землі, що вирізняють її з-поміж інших земель, її, такби мовити, індивідуальну фізіономію, нарешті — знайти ланки, що пов'язують досліджувану епоху Київської землі з попередньою й наступною¹⁸, — писав М. Грушевський у вступі до „Очерку истории Киевской земли”¹⁹.

В основу названої праці він поклав територіально-хронологічний принцип, яким послуговувався усе своє творче життя. Відтворення фізико-географічного образу досліджуваної області чи району, „намагання зв'язати його з питанням селитби, накреслити як можливо найдокладніше лучбові на-

Титульна сторінка праці М. Грушевського „На порозі Нової України”

прямні господарсько-політичної експансії й духових інфільтрацій — це, — на думку І. Витановича, — перші й найцікавіші сторінки кожної роботи Грушевського²⁰.

Захоплений звичайним аналізом внутрішньої суспільної структури, М. Грушевський, за словами І. Витановича, не завжди вдало використовував причинний зв'язок фізико-географічного, економічного моменту з іншими чинниками. Він погоджувався з думкою рецензентів, які вважали, що М. Грушевський не повно показав вплив економічних чинників на політичні процеси. Намагаючись пояснити зовнішні історичні факти аналізом внутрішнього життя за наявності надвичайно скупих джерельних матеріалів, М. Грушевський висунув поспішні гіпотези, для яких, окрім суб'єктивних прагнень, не було достатньої доказової бази. Йшлося про конфлікт українського князівсько-дружинного та громадсько-народного ладу і його результат — емансипацію громад під татарським впливом. Від цієї гіпотези, незважаючи на критичні зауваження, М. Грушевський не відмовився до кінця життя, хіба що був обережніший в аналогічних моментах, зокрема в оцінці Хмельниччини, Гетьманщини, історіософії своїх учителів М. Костомарова, В. Антоновича, О. Лазаревського.

Розглядаючи суспільні відносини Київської землі після смерті Ярослава Мудрого, М. Грушевський простежив розвиток взаємовідносин основних елементів суспільної структури: князівсько-дружинної та громадсько-самоврядної. Він поставив запитання, чому до смерті Ярослава, незважаючи на постійні обмеження прав громади, віча, не проглядалися прояви соціальної боротьби. Це, на його думку, доводило, що дружинний еле-

мент не прийшов іззовні, а розвинувся на місці в історичних умовах „полянської громади”.

Соціальний мир у національному організмі М. Грушевський оцінив як позитивний чинник розвитку соціальної солідарності, а не класової боротьби чи боротьби „народу й влади”. Антагонізм князівсько-дружинного і громадянського елементу з'явився згодом, коли у взаємовідносини долучилися чужі етнічні і культурно-правові елементи, коли князь з дружиною щораз дужче відчужувалися від громади, з якої вийшли, і коли створювали собі нову, відмінну від громади сферу культурно-економічних інтересів. Співпраця віча з князівською владою була ідеальною гармонією, якій М. Грушевський надзвичайно симпатизував, бо вважав, що це зміцнювало державу.

У міру того як князівсько-дружинний елемент відчужувався від громадського, громада міцніше вросла в ґрунт своїми національними елементами. Вона звільнялася з-під князівської залежності і, не вагаючись, приймала татарську залежність в обмін на громадську автономію. Ця апологія „татарських людей” у М. Грушевського була, на думку І. Витановича, дуже „слабо обставлена об'єктивними аргументами”.

Схожої думки дотримувався М. Грушевський і щодо заперечення феодалізму. Він вважав, що князівсько-дружинний лад в Україні так не просякнув усією системою життя народу, як це сталося в західних країнах. У литовсько-руській суспільно-господарській та політичній організації, а також в Галичині він бачив лише пізніші аналогії тих відносин, на ґрунті яких сформувався західний феодалізм.

У так званому русі „татарських людей” головну роль М. Грушевський відводив сільському елементу. На відміну від нього І. Витанович вважав, що у цьому процесі важливішу роль відіграв більш розвинений міський елемент, який „борикався у звуженому нагло районі торговельних і взагалі господарських відносин”; до того ж до національний склад українських, переважно подніпровських міст у середині XIII ст. набув дещо чужої домішки, яку в час різних пертурбацій не встиг асимілювати. „Вона не шукає господарського контакту, байдужа до оборони не своєї землі, стоючи на чолі спрагненої мирних умов, збіднілої в війні, міської громади. Взагалі економічним моментом, поглибленим докладнішими дослідженнями, можна б мабуть більше в'яснити, як це вдалося Грушевському, який, хоч, незвичайно пильно збирає дані про торгівлю в княжій добі — й це найновіша в нього сторінка з історії українського народного господарства — та якось не шукає в тому матеріалі причинових факторів впливу на внутрішнє суспільне й політичне життя української держави”²¹.

М. Грушевський і сам схилився до того, що болоховці „були то якісь промисловці”, „уходники”, принаймні виглядало, що ця людність була більш рухлива, ніж селяни, і звідси, як вважав І. Витанович, впливав цілком справедливий висновок щодо

¹⁸ Грушевський М. Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.— К., 1891.— С. V. (Переклад з рос. наш.— С. Г.)

¹⁹ „Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия”, написаний М. Грушевським в студентські роки у 1891 р. На пропозицію В. Антоновича працю удостоєно Вченою радою Київського університету золотою медаллю. Це був перший синтетичний твір ученого, окремі частини якого увійшли до багатотомної „Історії України-Руси”. 1991 р. видавництво „Наукова думка” підготувало репринтне перевидання праці М. Грушевського „Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя” (К., 1991).

²⁰ Витанович І. Уваги...— С. 37.

²¹ Там само.— С. 39.

генези козаків від цієї людности. Для повнішої ясности треба було перевірити походження та заняття перших козаків, з'ясувати — скільки у них було сільського елементу.

За наявності більшої кількості архівного матеріалу, М. Грушевський у працях про події в XVI—XVIII ст. уже рідше вдавався до гіпотез, натомість виступав аналітиком внутрішньої історії. При цьому враховував як зовнішні, так і усі чинники, що могли мати вплив на розвиток українського життя. На думку І. Витановича, М. Грушевський був непересічним ерудитом в археографічній науці, про що свідчили хоча б його праці про барську шляхту і галицьке селянство²².

Як надзвичайно скрупульозний дослідник джерельного матеріалу М. Грушевський намагався детально проаналізувати статистичні дані, звести їх до певних узагальнень, яких, на переконання деяких рецензентів, було недостатньо. На ці закиди історик відповів, чому, опрацьовуючи люстрації королівщин зі середини XVI ст. та деяких інвентарів для з'ясування економічних відносин у Галичині, він відмовився дотримуватися якоїсь наперед прийнятої схеми: „Ми [...] не можемо приступати до матеріалу з програмою наперед, але мусимо свої запитання змінити так, щоб на них можна було витягнути з матеріала певні відповіді“²³.

„Історія України-Руси“ М. Грушевського, т. 1

На звинувачення критики про те, що праці не містили необхідних узагальнень, М. Грушевський відповів: „Я думаю, що мої розвідки служать живим протестом проти таких передчасних генералізувань. Як робилися такі „загальні виводи“? Ловилося кілька припадкових виказів, їх аргіогі уважано за показники загальних норм, і от на підставі кількох таких показників готові „середні цифри“, а з порівнянь таких середніх цифр різного часу і різних місць — готовий загальний образ розвою оподаткування в певнім часі, або теорія прогресій його в певнім географічнім напрямі. Я не роблю з того закиду дослідникам, але спішитися з такими загальними виводами, маючи під руками величезний матеріал, що кожною цифрою протестує проти таких генералізацій, виказуючи, яка різnorodність

норм, які різниці в висоті і способах оподаткування існували не раз у границях одної й тої самої королівщини, було б ненауково. Можу, отже, запевнити шан. рецензента, що ані з недбалства, ані з браку синтетичної здібности здержуюся від загальних виводів, яких собі він бажає...“²⁴

Усе ж І. Витанович вважав, що М. Грушевського інколи зраджувало почуття міри. Як наслідок, дослідження суспільно-економічної еволюції, які вміщено у V і VI т. „Історії України-Руси“, є радше хронологічно-територіально упорядкованими матеріалами; суспільні ж відносини у них розглянуто з формально-юридичного боку, а не у причинному зв'язку з іншими.

Заслуга М. Грушевського полягала, на думку І. Витановича, у тому, що він сформулював головні напрями соціально-економічного процесу. Скажімо, суспільно-економічну еволюцію першої доби української історії вважав двоїстою — наявними були громади і князівсько-дружинна влада, розвивалася торгівля та формувалася купецько-боярська верства, яка поступово еволюціонувала у великоземельну.

Друга доба охарактеризована зміщенням вагомості економічного життя з міста в село, утворенням привілейованої вищої верстви й економічним поневоленням цією верствою народної маси. Чужі польські та німецькі впливи на українське суспільне життя загострили не лише соціальні, а й національні протиріччя; українські суспільні верстви об'єдналися на національно-релігійній основі проти привілейованої чужонаціональної меншости.

Третя доба вирізняється козацьким рухом, який виник на засадах самооборони в ім'я народних ідеалів справедливості.

Аналізуючи деякі чинники, що впливали на еволюцію українського національного життя впродовж XIV—XVII ст., М. Грушевський вибудував їх ієрархію, зазначивши, що економічні чинники, які глибоко входили у сферу суспільно-політичних і культурних відносин, не були єдиними і що було б „великою помилкою піддатися спокусі спрощення історичного процесу й силкуватися звести всю різnorodність і різносторонність його до впливу самих економічних причин. Така чисто династична подія, як шлюб Ягайла з Ядвігою, або така клерикальна інтрига, як церковна унія, мали на дальший розвій українського життя не менші може впливи, як розвій фільваркового господарства“²⁵.

М. Грушевський насамперед аналізував політичні відносини, оскільки вважав, що під їх впливом формувалися спільні форми, устрій та організація держави, економічні відносини, побут і культурне життя українських земель. Водночас різні сторони життя, у тому числі економічні, впливали на устрій та модифікацію суспільно-політичного ладу. Проте вплив цей був пасивним, він відповідав пасивній ролі, яку відігравав український народ у суспільно-політичних відносинах XIV—XVI ст.

Важливого значення надавав учений духовним чинникам, які символізували волю і стремління нації. До таких насамперед належали церковні відносини, що, за його словами, були тим фокусом,

²² Див.: Грушевський М. Барское староство. Исторические очерки.— К., 1894.

²³ Витанович І. Уваги...— С. 40.

²⁴ Там само.— С. 40—41.

²⁵ Грушевський М. Студії з економічної історії України // Літературно-науковий вісник.— Львів, 1907.— Т. XXXVIII.— С. 231.

у якому збиралися політичні, національні та суспільні прагнення українсько-руської народності.

Державність (політичність) була у М. Грушевського головною ознакою нації, мірилом її суб'єктивної активності. На це звернув увагу О. Прицак у своїй ґрунтовній праці „Історіософія Михайла Грушевського”²⁶.

Ідейним, суспільно-психологічним чинником органічного розвитку нації М. Грушевський вважав традицію: „В історичній перспективі українського національного життя кожна фаза історії мусить бути виявлена в своїх зв'язках з попередніми стадіями, бо органічна зв'язність і тяглість народного життя не переривається вповні ні при яких змінах і переломах, поки живе даний нарід”²⁷. Саме тому, пов'язуючи історію козащини із загальним образом української національної історії, учений звернув увагу на ті різноманітні зв'язки, які пов'язували козащину з минулим життям. Характеристика таких зв'язків особливо проглядалася в епіграфі до маніфесту українського духовенства 1621 р.: „В пам'ятний момент нового тісного союзу всіх суспільних верств на українській національній платформі, в ім'я того, що в тім часі означало собою національний постулат, українська інтелігенція в своїй характеристиці своєї козацької репрезентації з притиском підчеркнула [...] органічну зв'язь нового, козацького чинника з історичним життям України, з її старими традиціями — всупереч пізнішим теоріям чужоземного походження козащини та чужих впливів на її сформовання, і взагалі всупереч усяким розриванням української історичної традиції”²⁸.

Тут, як і раніше, І. Витанович спостеріг у М. Грушевського оцінку ідеї соціальної солідарності — об'єднання козащини з українською інтелігенцією на ґрунті релігійних і національних змагань, яке останній вважав позитивним рушійним моментом еволюції.

І. Витанович вважав М. Грушевського послідовником українських історіографів М. Максимовича, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича, М. Драгоманова, з якими його єднало українське народництво. Водночас вбачав й відмінності, щоправда, не так в історіософії, як у методології. Так, у М. Костомарова переважала ще ідеологія над позитивним історичним дослідженням, його твори мали забагато агітаційного елемента. Психічна реакція на автократизм і бюрократизм довели його до містичної ідеологічної концепції „з народом проти держави”. Такої самої ідеології дотримувалися В. Антонович і М. Драгоманов. Останній оперував західноєвропейськими суспільно-політичними концепціями, надаючи теоретичним народницьким висновкам В. Антоновича дещо іншого змісту та практично-політичного напрямку. „Неохоту до державного примусу, — писав про В. Антоновича М. Грушевський, — яку навівали на нього вікові експерименти, що пророблялися над сею масою правителями й наїздниками чужими, він переніс і на свійські спроби поневолення і експлуатації народної маси — хоча б в інтересах своєї національної культури і держави. Його демократизм і народництво набрало виразно закрашеного

антидержавницького, анархістичного характеру”²⁹.

Національна та демократично-народницька концепція української історії (стані і соціальні групи, колонізаційні процеси, масові рухи), раціональна і позитивістська характеристика історичних процесів, документалізм і точність дослідження та якість у формулюванні висновків — ось те, що, на думку І. Витановича, вніс В. Антонович в українську історіографію.

Віра в „природний інстинкт народу” була характерна, за словами І. Витановича, для усіх названих істориків, у тому числі й для М. Грушевського. Були, правда, й розбіжності. Наприклад, якщо В. Антонович українську громаду протиставляв чужій владі, то М. Грушевський намагався підкреслити не чуже у князівсько-дружинному елементі, зазначивши, що лише пізніше відбулося відчуження влади від „громади”.

Провідна ідея, що характеризувала історичний процес українського народу, не мала у В. Антоновича достатньо розвиненої філософської основи (Д. Багалій), у нього не було загальної концепції українського історичного процесу. „Там були, — вважав І. Витанович, — тільки народницькі мотивування окремих процесів історичного життя на ґрунті обов'язків української інтелігенції перед своїм народом — простим народом, головним чином перед селянством, що ще жило в молодий вік В. Б. Антоновича в кріпацькому стані...”³⁰ Переїнявши розуміння національної ідеї від В. Антоновича, М. Грушевський розвинув її, провівши „золоту нитку” в українській історії, простежив її неперервний розвиток як суб'єкта в історичному матеріалі. Якщо В. Антонович ігнорував в історії українське державне життя, підкреслюючи переважно боротьбу внутрішню, не політичну, а суспільно-громадську, то М. Грушевський намагався знайти компроміс, синтез зовнішнього та внутрішнього в суспільно-політичному процесі.

М. Грушевський не надавав особливого значення якомусь одному класу, а лише зібраній масі „народу”. Саме з цих позицій він гостро критикував відомого документаліста — О. Лазаревського, який, вивчаючи Гетьманщину, став „класовим” істориком, перебільшував процес закріпачення селянства козацькою старшиною.

М. Грушевський критикував О. Лазаревського також за те, що той, ніби виводячи „на чисту воду” соціальні привілеї та махінації старшинської верстви і монастирів Лівобережжя, звертав увагу лише на їхні негативні аспекти, ігно-

Титульна сторінка 1-го тому шеститомної „Історії української літератури” М. Грушевського

²⁶ Див.: Прицак О. Історіософія... — С. LXX.

²⁷ Див.: Там само. — С. 42.

²⁸ Витанович І. Уваги... — С. 42—43.

²⁹ Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — К., 1928. — Ч. V. — С. 8.

³⁰ Витанович І. Уваги... — С. 44—45.

руючи при цьому позитивні. „Історія в працях О. М. (Лазаревського.— С. Г.) представлялася в вигляді безнастанного розхоплювання й засвоєння старшиною військових і приватних, селянських і козацьких земель, беззаконного кріпощення свободської людности різних категорій та безконечної гризні за неправильно здобуте майно між його державцями,— писав М. Грушевський.— Так начеб поза тим у людей не було інших інтересів, крім сеї хапатні одної частини громадянства і самооборони від неї — у другої частини. Культурні, політичні, релігійні інтереси, піклування про якийсь лад і справедливість,— все се відступає на задній плян перед картиною неустанних маєткових інтриг і обопільного пожирання...“³¹

Вчений не вважав, що уся старшина була такою, якою змалював її О. Лазаревський. „Адже прихотилося й їм ходити в далекі походи, на лінійні роботи, на Ладозький канал, на Оренбурзькі степи... Нападали на їх маєтності татари й забирали мешканців у неволю. Бували серед старшин й такі, що виявляли відвагу в дрібній, але завзятій боротьбі з кримцями. Були й такі, що працювали над законодавством для свого краю, або над складанням „хронічок“ і цілих літописів“³².

Однобічність оцінок О. Лазаревського М. Грушевський вбачав й у тому, що з'ясовуючи соціально-економічні відносини Гетьманщини, О. Лазаревський зосередив головну увагу на війну за землю і мужицьку працю. Проте не бракувало матеріалу, який яскраво ілюстрував інші інтереси тодішньої суспільности. Наприклад, боротьба за освіту, подиктована не тільки егоїстичними, кар'єристичними мотивами, а й розумінням її вагомості для розвитку суспільства.

Попри свою недосконалість, суспільство плекало гуманітарні ідеї, опікувалося фізично й соціально упослідженими. „І старшина й громади козацькі, міщанські й посполиті не тільки воювали між собою за ґрунти, підданське послушество і т. ін., але й клопоталися часто спільно й „всенародно“ про спровадження освіченого духовенства, учительства, зазначав М. Грушевський.— Ставили церкви, старалися знайти й зго-

думіли, супроти московського уряду і його централістичних заходів, лишали на боці свої внутрішні рахунки і енпорозуміння, жертвуючи своєю кар'єрою й особистими інтересами...“³³

Нащадки тієї старшини свідомо чи несвідомо намагалися, незважаючи на жорстоку боротьбу за класові інтереси, „розвісити пристойні декорації і на місце стяжательних подвигів предків висунути інші, симпатичніші моменти в їх діяльності“³⁴. Це, зокрема, факти політичного вільнодумства, участь у таємних політичних товариствах, місія Капніста, участь у січневому повстанні 1826 року тощо. Усе це розворушило в середовищі українського панства політичні інстинкти та спогади минулого. За словами М. Грушевського, почалася фабрикація українських героїв і розписування українських заслуг під тогочасні вимоги. „Малороссія малювалася ограбленою Москвою і позбавленою своїх вільностей країною; в обороні тих вільностей виступала вона мужньо всім народом під проводом своєї патріотично-настроєної старшини, що жертвувала своїм добром, кар'єрою, життям „вовсенародную пользу“. Під впливом сих настроїв реабілітовано Мазепу і прославлено як борця за українську вільність, розроблювано легенду про Полуботка...“³⁵

М. Грушевський критикував праці таких дослідників Гетьманщини, як О. Лазаревський, котрий хоч і вважав суспільно-економічний фактор важливим життєвим чинником, але перебільшував його значення і цим викривлював істину. Зациклювалися на внутрішньому боці суспільно-економічного життя та ігнорували зовнішні чинники такі історики Гетьманщини, як В. М'якотин, Д. Багалій, М. Василенко, І. Лучицький. Це було, як писав І. Витанович, причиною того, що М. Грушевський відрядив до Москви для роботи в архівах надійного дослідника, улюбленого учня І. Джиджору, „який мав освітити історію ліквідації державного життя козацької України — централістичну політику російського уряду — в зв'язку із змаганням російської буржуазії зробити Україну ареною російського капіталу...“³⁶

М. Грушевський був задоволений результатами праці І. Джиджори, який „спростував [...] односторонність характеристики старшинської верстви та довів фактами, що „інтереси особистого збагачення й кар'єри не перешкоджували їй вести політику державну послідовно й витривало [...] Політика ся мала клясовий ухил, як у кожній клясовій державі, але не позбавлена була зрозуміння загальних інтересів людности та їх оборони...“³⁷

Характеризуючи методологію М. Грушевського, І. Витанович вважав, що той у своїх поглядах проходив еволюцію, не втрачаючи, очевидно, всього, що успадкував від свого учителя В. Антоновича. Таку ж думку висловив Б. Крупницький, який зазначав, що дотримуючись народницького світогляду, М. Грушевський „час до часу завертав до державницького погляду щодо українських історичних подій“³⁸. Певний вплив на наукову творчість

Обкладинка видання „Ілюстрованої історії України“ М. Грушевського

диди для свого села чи свого кутка якнайкращих малярів, будівничих, різьбарів, ливарів і т. д. Так само не бракувало випадків, де вони всенародно виступали в обороні інтересів краю, так, як їх ро-

³¹ Витанович І. Уваги...— С. 45.

³² Там само.— С. 45—46.

³³ Там само.— С. 46.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.— С. 47.

³⁷ Там само.

³⁸ Див.: Крупницький Б. Михайло Грушевський і його історична праця // Грушевський М. Історія України-Руси.— Нью-Йорк, 1954.— Т. 1.— С. VIII.

М. Грушевського мала київська історично-правнична школа на чолі з М. Владимирським-Будановим, меншою мірою — київська історично-економічна школа, якою керував І. Луцицький.

До поглиблення методології М. Грушевського спричинився відомий вчений-соціолог М. Ковалевський і такі, за визначенням І. Витановича, неокантіанці, етичні позитивісти, як М. Туган-Барановський і Б. Кістяківський, котрі намагалися поєднувати позитивні методи дослідження конкретного історичного матеріалу з завершеною етичною оцінкою фактів соціальної еволюції. Відомо, що М. Туган-Барановський був наближений до українського наукового руху, провідником якого був М. Грушевський.

У Б. Кістяківського М. Грушевський запозичив „методологічний і гносеологічний плюралізм“, що допускав до будь-якої галузі науки, для будь-якої сфери культури її власні методи пізнання³⁹. І. Витанович вважав, що М. Грушевському, який був істориком-аналітиком, не легко було вдаватися до синтезу. Не випускаючи з уваги основної лінії, він намагався збагнути складний процес українського етно- і націогенезу, зафіксувати та пояснити усі можливі чинники, що впливали на історичну еволюцію національної ідеї у суспільній свідомості. У повсякденній науковій роботі істориків доводилося багато енергії витрачати на археографічну роботу, на пошуки документального матеріалу, його аналіз і систематизацію. У такій рутинній науково-історичній праці не завжди вистачало часу на ґрунтовніші соціологічні дослідження зібраного матеріалу.

Гарячі суперечки, що вели учені в методологічних питаннях, зокрема таких, як розмежування гуманітарних і природничих наук, історії і соціології, заперечення можливості позитивного вивчення складних соціальних процесів, а серед істориків — між прихильниками історії політичної і так званої культурної, між прихильниками генетичного й так званого соціологічного методів, розбіжності між істориками права та економічними істориками не були байдужі М. Грушевському. Уже сам перегляд численних рецензій західноєвропейських авторів у „Записках НТШ“ переконав І. Витановича у тому, що М. Грушевський завжди тримав руку на пульсі наукового західноєвропейського руху та водночас ішов власним шляхом, еволюціонує у тих випадках, коли для цього були вагомими причини. Бувало, що шлях, який історик обрав раніше в наукових дослідженнях,

підтверджували західноєвропейські теоретики, котрих він завжди сприймав критично. Зокрема, він гостро критикував так званий соціологічний метод та його представників, за те, що у пошуках соціальних законів вони спрощували дослідження, пояснюючи складні соціальні явища якоюсь однією основною причиною — чинником біологічним, економічним чи психологічним. Соціологічного методу, який поспішно узагальнює, не пізнавши і не зрозумівши історичного процесу і на цій основі намагається вгадати майбутнє, М. Грушевський не сприймав. Йому більше до вподоби був метод генетичної еволюції та плюралістичного з'ясування історичного процесу. Він також не бачив можливості застосовувати поняття закономірності до соціальних явищ, які радше можливі в явищах природи. Хоч і там ця закономірність, наприклад, у біології чи фізиці, не така уже й точна. Можна, на його думку, спростити схему соціального процесу і надати йому автоматизму та механіцизму, проте не можна ніяк не зважати на елементи волі, доцільності і моральності⁴⁰.

З розвитком духовності людини уже на примітивних стадіях життя, поряд із біологічними та економічними чинниками, дуже важливий і самостійний вплив мав чинник психологічний. Ішлося про релігійну уяву, звичай, мораль, мистецтво. „В міру того як виростає над економічною основою соціально-політична і культурна надбудова,— писав М. Грушевський,— так різні її складники, різні елементи починають все самостійніше і сильніше впливати на соціальну еволюцію, а між собою вступають в різні комбінації, боряться, перемагають і дають ті чи інші варіанти в кожному окремому випадку“⁴¹.

Аналізуючи наукові погляди М. Грушевського, І. Витанович зазначив, що історик солідаризувався з німецьким психологом та філософом В. Вундтом, який вважав, що натуральна причинність створює межі волі лише в обмеженому розумінні так, що воля не входить з нею в суперечність — „то сі дві сили, природа й дух зливаються з такого ширшого становища в певну одність,— вони не суперечать, вони доповнюють себе посполу і натуральна сторона лише дає ті обмежуючі умови, в котрих оцінюють творчі сили духового розвитку“⁴².

Позиції німецького психолога В. Дільтея, який заперечував роль соціології як науки, а отже, й історії, вчений не поділяв. Близькими були йому погляди Бернгайма⁴³, підручник якого „Lehrbuch der historischen Methode und der Geschichtsphilosophie“

Робочий кабінет М. Грушевського

³⁹ Див.: Кістяківський Б. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права.— М., 1916; Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні.— Прага, 1931.— С. 164.

⁴⁰ Див.: Грушевський М. Початки громадянства...— С. 37.

⁴¹ Там само.

⁴² Див.: Там само.— С. 39.

⁴³ Там само.

(Leipzig, 1903) він рекомендував своїм учням та працівникам ВУАН.

В останні роки життя М. Грушевський більше цікавився методологією французького соціолога-позитивіста, засновника французької соціологічної школи Е. Дюркгейма, який був позитивістом-емпіриком та, як і сам М. Грушевський, намагався не схематизувати, не спрощувати штучно досліджуваного матеріалу і „не нагинати під свої суб'єктивні сприймання“.

Титульна сторінка праці М. Грушевського „Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя”.
К.: Наукова думка, 1991

Погляди М. Грушевського, як стверджував І. Витанович, були найбільш чітко сформульовані в 9-му томі „Історії України-Руси“. У вступі учений заявив: „Історикові кінець кінцем не менше, а навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і не можна відтворити) — а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомості, і які вражіння й настрої серед них викликали...“⁴⁴ Це означало, що для М. Грушевського важливими були не тільки

ки об'єктивні, а й суб'єктивні аспекти соціального розвитку суспільства.

І. Витанович — не єдиний учений, який прихильно досліджував наукову творчість історика України М. Грушевського. Протягом другої половини ХХ ст. з'явилася низка статей, монографій, у яких висвітлено різні аспекти наукової діяльності вченого. Авторами цих праць (виокремимо найважливіші) були Л. Винар⁴⁵, О. Оглоблин⁴⁶, Ф. Сисин⁴⁷, О. Домбровський⁴⁸, О. Прицак⁴⁹, М. Андрусак⁵⁰, Л. Зашкільняк⁵¹, В. Тельвак⁵², А. Атаманенко⁵³ та ін.

1992 р. Українське історичне товариство видало том „Українського історика“, присвячений 125-річчю від народження М. Грушевського. Особливе зацікавлення викликають статті Л. Винара, Д. Дзири, А. Процик, М. Брайчевського, О. Домбровського, В. Брехуненка, В. Сергійчука⁵⁴.

Заслуга І. Витановича полягала в тому, що він першим зробив систематизований аналіз історіософії М. Грушевського. Це значною мірою вплинуло на подальші оцінки творчості видатного історика⁵⁵. За словами В. Тельвака, стаття І. Витановича стала хрестоматійною. Відмовившись від ідеологізації спадщини історика, автор спрямував вивчення його історіософсько-методологічних поглядів в академічне русло. Безперечно, деякі положення статті І. Витановича, що була написана понад півстоліття тому, сучасні дослідники ставлять під сумнів (наприклад, теза про вирішальний вплив народництва на теоретичні погляди М. Грушевського), проте „неослабна полеміка з його поглядами лише підкреслює цінність праці вченого“⁵⁶.

Степан ГЕЛЕЙ

⁴⁴ Витанович І. Уваги...— С. 51.

⁴⁵ Винар Л. Життя і наукова діяльність Михайла Грушевського // Український історик.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1966.— Ч. 1—2.— С. 15—31; його ж. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича // Там само.— Ч. 3—4; його ж. Галицька доба Михайла Грушевського (1894—1914) // Там само.— 1967.— Ч. 1—2.— С. 5—22; його ж. Молодість Михайла Грушевського.— Мюнхен, 1967; його ж. Думки з приводу п'ятдесяти років смерті Михайла Грушевського // Український історик.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1984.— Ч. 1—4.— С. 7—20.

⁴⁶ Оглоблин О. Михайло Грушевський і українське національне відродження // Український історик.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1964.— Ч. 2—3.— С. 1—6.

⁴⁷ Сисин Ф. „Історія України-Руси“ Михайла Грушевського та творення національної історіографії // Михайло Грушевський і українська національна наука: Зб. матер. конференцій.— Львів, 1999.— С. 3—31.

⁴⁸ Домбровський О. Антинорманська теорія з перспективи ранньої історії України в М. Грушевського // Український історик.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1966.— Ч. 1—2.— С. 52—61.

⁴⁹ Прицак О. У століття народин М. Грушевського // Листи до приятелів.— Нью-Йорк; Мюнхен, 1966.— Ч. 5—7.— С. 1—19; його ж. Історіософія та історіографія М. Грушевського.— К.; Кембридж, 1991; його ж. Михайло Грушевський як історіософ // Вісник Академії наук України.— К., 1992.— Ч. 2.— С. 51—54.

⁵⁰ Андрусак М. Михайло Грушевський як історик-народник і державник // Записки НТШ.— Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1978.— Т. СХСVII.— С. 7—21.

⁵¹ Зашкільняк Л. М. С. Грушевський у Київському університеті (1886—1894 рр.) // Грушевський М. С. Щоденник (1886—1894 рр.).— К., 1997; його ж. Методологічні погляди М. Грушевського // Україна модерна.— Львів, 1998.— Ч. 2—3.— С. 233—235.

⁵² Тельвак В. Проблеми історико-теоретичної спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (1939—1990) // Вісник Львівського університету.— Львів, 2000.— Вип. 35—36. Серія історична.— С. 354—366.

⁵³ Атаманенко А. Розвиток грушевськознавства в діаспорі // Український історик.— Нью-Йорк; Київ; Острог; Торонто; Париж, 2006—2007.— Ч. 4 (172); 1—2 (173—174).— С. 154—182.

⁵⁴ Див.: Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історії; Дзира Я. Михайло Грушевський та українське козацьке літописання XVII—XVIII ст.; Процик А. Дві історіографічні течії з історичної школи В. Антоновича: М. Грушевський і Д. Багалій; Брайчевський М. Михайло Грушевський та археологія; Домбровський О. Проблема антив у М. Грушевського; Брехуненко В. Проблема періодизації історії української козащини у працях Грушевського; Сергійчук В. Михайло Грушевський про Байду-Вишневецького та сучасна історіографія (Михайло Грушевський, діяльність і творча спадщина: З нагоди 125-річчя від дня народження (1866—1991) // Український історик.— Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1991—1992.— 451 с.).

⁵⁵ Див.: Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.— К.; Кембридж, 1991.

⁵⁶ Тельвак В. Проблеми історико-теоретичної спадщини...— С. 361.